

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında milli xarakterlərin tənəzzülə uğrama problemi

Ulduz Qəhrəmanova ¹

XÜLASƏ

Milli xarakter ideologiya ilə sıx vəhdət təşkil edir və burada millilik hər zaman estetik bir kateqoriya kimi çıxış edir. Avropalaşma və qərbləşməyə meyillilik milli xüsusiyyətlərdən uzaqlaşma prosesini sürətləndirir. Xarici təsirlər daim xalqın özünəməxsus milli kimliyini unutdurmağa çalışır. Halbuki bəşəri dəyrlərə gedən yol bütün tarixi dövrlərdə millilikdən keçmişdir. Məlumdur ki, türk xalqlarının milli xarakteri vahid ümumtürk ideologiyası, psixologiyası və fəlsəfəsindən qaynaqlanır. Milli xarakter millətin psixologiyasından doğan mənəvi keyfiyyətdir. Qloballaşmanın gətirdiyi yeniliklər və ideoloji dəyişikliklər milli xarakterin mahiyyətinə təsir edərək onu millilikdən uzaqlaşdırmışdır. Bədii mətnlərdə “qlobal dünya insanı” modeli yaradıldı ki, bu model milli kimlikdən, milli özünüdərk və milli xarakterik cizgilərdən uzaq idi. Müstəqillik dövründə yazılmış nəsr əsərlərində milli cizgilərdən və kimlikdən uzaqlaşan xarakterlər sosial-psixoloji problemlər fonunda təqdim edilmişdir. Nəticədə milli xarakter, milli kimlik və milli özünüdərk anlayışlarının bədii mətnlərdə tənəzzülə uğraması müşahidə olunur. Azərbaycan nəsrində milli xarakterin zəifləməsinin əsas səbəblərindən biri 1990-cı illərdən sonra baş verən hərbi münaqişələrlə əlaqələndirilir. Bu dövrdən etibarən ədəbiyyatda daha çox qloballaşan, millilikdən uzaqlaşan, insani və mənəvi bağlardan qopan dünyanın qurbanlarına çevrilən obrazların təsviri üstünlük təşkil etmişdir. Bu obrazlar həm də “yeni axtarışlar mərhələsi”nin simvolları kimi təqdim olunmuşdur.

AÇAR SÖZLƏR

milli xarakter, millilikdən uzaqlaşma, mənəvi bağ, modern insan, ümumtürk ideologiyası

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

Göndərilib: 18.07.2025

Qəbul edilib: 11.10.2025

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti. Azərbaycan.
<https://orcid.org/0009-0003-4418-9319> | ulduzkahraman1@gmail.com

The Problem of the Decline of National Characters in Azerbaijani Literature During the Period of Independence

Ulduz Gahramanova ¹

ABSTRACT

National character is closely intertwined with ideology, and here nationality always acts as an aesthetic category. The tendency towards Europeanization and Westernization accelerates the distancing from national characteristics. External influences always try to make people forget the national identity that is inherent in them. However, the path to human civilization has passed through nationality in all historical periods. It is known that the national character of the Turkic peoples stems from a single pan-Turkic ideology, psychology and philosophy. National character is a spiritual quality arising from the psychology of the nation. The innovations and ideological changes brought by globalization succeeded in distancing this character from nationality. A model of a “global world person” was created in literary texts, which was far from national identity, national self-awareness and self-expression, and national characteristic features. In prose works written during the period of independence, characters who were far from national features, characteristics and national identity began to be described against the background of social and psychological problems. It is observed that these concepts of national character, national identity and national self-awareness are in decline in the works. One of the reasons for the decline of national character in Azerbaijani prose is associated with the military conflicts that occurred after the 1990s. Since this period, literature has increasingly depicted characters who have become victims of a world that has become globalized and alienated from nationalism, severing human and spiritual ties. These characters are also presented as images of a “Stage of New Searches”.

KEYWORDS

national character, alienation from nationality, spiritual bond, modern man, pan-Turkic ideology

ARTICLE HISTORY

Received: 18.07.2025

Accepted: 11.10.2025

¹ Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor, Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan.
<https://orcid.org/0009-0003-4418-9319> | ulduzkahraman1@gmail.com

Giriş

Ədəbiyyat və sənət milli ideologiyanın əsas yaradıcısı və daşıyıcısıdır. Milli kimliyin ifadəsi ilk növbədə folklor və yazılı ədəbiyyatda müşahidə edilir. Hər bir ədəbiyyat nümunəsi yarandığı dövrün milli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Milli xarakter ideologiya ilə sıx bağlıdır. Milli xarakterdəki “millilik” estetik kateqoriya hesab olunur, avropalaşma, qərbləşmə meyilləri isə bu xarakteri millilikdən uzaqlaşdırır. Xarici təsirlər hər zaman xalqın özünəməxsus milli kimliyini unutdurmağa çalışmışdır. XX əsrin sonlarındakı Rusiya imperiyasının idarəçiliyi altında azərbaycanlıların milli kimliyinin silinməsinə və cəmiyyətin bütövlükdə manqurtlaşdırılmasına yönələn siyasət həyata keçirilmişdir. Lakin bütün bu təzyiqlərə baxmayaraq, azərbaycanlılar həmişə milli kimliklərini qorumağa və onu yaşatmağa çalışmışlar.

Metodlar

Məqalədə qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün praktik materialların təhlili aparılmışdır. Belə ki, ümumtürk təhtəlüurunda qorunan türk xalqlarının milli xarakterlərinin vahid ümumtürk ideologiyasından, psixologiyasından və fəlsəfəsindən qaynaqlandığı qənaətinə gəlmək məqsədilə bu xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi yolları araşdırılmışdır. Ümumtürk milli xarakterinin, milli kimliyinin əsas göstəricilərini müəyyənləşdirmək üçün müqayisəli və tarixi-müqayisəli yanaşma üsullarından istifadə edilmişdir. Bu üsullar əsasında 1995–2015-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatında yaradılmış bədii əsərlərdə milli xarakter, milli kimlik və milli özünüdərk anlayışlarının tənəzzül prosesi təhlil olunmuşdur.

Nəticələr

- Qloballaşmanın gətirdiyi yeniliklər və köklü ideoloji dəyişikliklər milli xarakterin millilikdən uzaqlaşma prosesini sürətləndirmişdir.
- 1995–2015-ci illərdə ədəbiyyatda milli dəyərlərdən uzaqlaşan, qloballaşan, insani və mənəvi bağlardan qopan dünyanın qurbanlarına çevrilən xarakterlərin təsvirinə aydınlıq gətirilmişdir.
- Qloballaşan prosesdə “dünya insanı” modeli üçün “dəyərlər”in müəyyənləşdirilməsi izah edilmişdir.
- Şərq və Qərb dəyərlərinin qarşılaşdırılması yolu ilə obrazların milli kimlikdən uzaqlaşdırılması prosesi təhlil edilmişdir.

Müzakirə

– Müstəqillik dövründə milli xarakterin tənəzzülə uğraması nəticəsində yaranan modern insan obrazı ailə, məişət və sosial problemlər məngənəsində boğulan müasir düşüncəli insan obrazı ilə əvəz olunmuşdur.

– Milli xarakterin zəifləməsindən sonra formalaşan “Yeni axtarışlar mərhələsi” konsepsiyası çərçivəsində yaradılan modern insan obrazları sosial problemlərin qurbanına çevrilmiş xarakterlər qalereyasını təşkil etmişdir.

– Qloballaşan dünyanın modernist insan tipləri, xüsusilə 2000–2015-ci illər arasında geniş vüsət alaraq, “Yeni axtarışlar mərhələsi” konsepsiyasının doğurduğu “dünya insanı” və “qlobal insan” modelləri kimi milli cizgilərdən uzaq obrazların formalaşmasına səbəb olmuş və məqalədə bu proses təhlil obyektinə çevrilmişdir.

“Bəşəriyyətə gedən yol bütün tarixi zamanlarda millilikdən keçmişdir” (Şəfizadə, 2022, s. 12). Məlumdur ki, türk xalqlarının milli xarakteri vahid ümumtürk ideologiyasından, psixologiyasından, fəlsəfəsindən qaynaqlanır. *“Xarakterin ən yüksək zirvəsi milli xarakterdir. Milli xarakter – xalqın milli mənaəviyyatının fərdi daşıyıcısı, bədii psixoloji anlayışdır”* (Əlimirzəyev, 2008, s. 72).

Ümumtürk milli xarakterin və milli kimliyin əsas xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

- mərdlik, cəngavərlik;
- kosmopolitizm;
- qadına hörmət.

Bu amillər bu gün də ümumtürk təhtəşüurunda qorunmaqdadır. Milli kimliyini dərk edən fərd bədii əsərdə milli xarakter səviyyəsinə qədər yüksələ bilər. Milli xarakter millətin psixologiyasından doğan xarakterdir. *“Millilik surətin milli keyfiyyətlərini özündə səciyyələndirməkdir”* (Cəlil, Xəlilov, 2005, s. 82).

Ümumtürk milli kimliyin “təməl kimliyi”nə, yəni “milli kimliyi”nə aşağıdakılar daxildir:

- ailə,
- din,
- soykök,
- milli-mənəvi dəyərlər (inanclar),
- adət-ənənələr.

“Milli xarakter hər bir xalqın milli xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən obrazdır” (Əliyev, 2000, s. 96). Azərbaycan ədəbiyyatında 1995–2015-ci illər milli xarakterlərin dəyişim mərhələsi kimi qiymətləndirilir. Psixoloji sarsıntılar yaşayan obrazlar isə millilikdən uzaqlaşan tiplər kimi dəyərləndirilir. Millilikdən uzaqlaşmanı müəyyənləşdirən əsas amillər aşağıdakılardır:

- qloballaşma prosesinin təsiri altında xarakterlərdə millilikdən uzaqlaşma;
- müasir insanın Qərb dünyasına integrasiyası;
- hərbi münaqişələr.

“Milli xarakterli obraz aid olduğu xalqın məişətini, adət-ənənələrini, onun psixologiyasını, illərin sınağından çıxmış əxlaq normalarını özündə əks etdirən obrazdır” (Mustafayev, 2021, s. 57). Təbii ki, qloballaşmanın gətirdiyi yeniliklər və köklü ideoloji dəyişikliklər milli xarakterin zəifləməsinə təkan vermişdir. Bədii mətnlərdə “qlobal dünya insanı” modeli yaradıldı ki, bu da milli özünüdərk, milli özünüifadə və milli xarakterik cizgilərdən tamamilə uzaq idi. Müstəqillik dövründə yazılan nəsr əsərlərində bu xüsusiyyətlərdən uzaqlaşan xarakterlər, əsasən, sosial və psixoloji problemlər fonunda təsvir edilməyə başlandı.

“Etnik kimlik şəxsiyyətin sosial kimliyidir... Milli kimlik isə etnik kimliyin daha təkamül etmiş formasıdır. Yəni konkret olaraq, fərdin hansı etnosa, millətə mənsubluğuudur” (Multikulturalizmə giriş, 2019, s. 275). *“Milli xarakter milli-mənəvi dəyərləri, milli mentaliteti özündə cəmləşdirən obrazdır”* (Şəmsizadə, 2012, s. 173).

Azərbaycan nəsrində 1990-cı illərdən sonra milli xarakterin tənəzzülə uğramasının əsas səbəbləri aşağıdakı hərbi-siyasi hadisələrlə bağlı idi:

1. Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi proseslər.
2. I Qarabağ müharibəsindəki məğlubiyyət.
3. Torpaq itkisi, qaçqın və məcburi köçkünlərin paytaxta kütləvi axını.
4. Sosial-iqtisadi problemlər və onların fəsadları.
5. Psixoloji sarsıntılar, ruh düşkünlüyü və digər mənəvi zədələr.

Bu kimi hadisələr özünəqapanma, biganəlik, millilikdən uzaqlaşma və mənəvi tənəzzül kimi psixoloji meyilləri gücləndirərək milli xarakterin zəifləməsinə səbəb oldu. Təbii ki, 1990-cı illərin tarixi reallığında yaradılan obrazlarda bədbinlik, həyatla mübarizə, gələcəyə ümitsiz baxış və qələbəyə inamsızlıq kimi xüsusiyyətlər müşahidə edilirdi. Millilik anlayışı *“vətənin, türk və müsəlman dünyasının tərəqqisi, gələcəyi uğrunda mübarizə, bunun üçün milli, türkçülük və ümmətçilik düşüncəsi nümayiş etdirmək zərurətidir”* (Salamoğlu, 2021, s. 167).

Qloballaşma prosesində “dünya insanı” modeli üçün yeni “dəyərlər” müəyyənləşdirildi. Şərq və Qərb dəyərlərinin qarşılaşdırılması nəticəsində xarakterlər getdikcə millilikdən və milli kimlikdən uzaqlaşdı. *“Yazıçı həyat faktlarını, hadisələri ümumiləşdirir, onu surətlər fonunda oxucuya çatdırır”* (Yusifovlu, 2001, s. 205). Bu baxımdan, müasir nəsr əsərlərində daha çox mənəvi-psixoloji tənəzzül içərisində, özünə bənzəməyən, ətrafına və doğmalarına laqeydləşən insan modeli ilə qarşılaşıırıq. *“Xarakter fərdi xüsusiyyətlərin məcmuəsidir”* (Əliyev, 2008, s. 148). Xarakterlərin cılızlaşması nəticəsində əsərlərdə cəmiyyətdən uzaqlaşma, yadlaşma və bir sıra psixoloji sarsıntıların təsviri geniş yer alır. Beləliklə, ictimai-siyasi amillər milli xarakterlərin zəifləməsinə və tənəzzülünə səbəb oldu.

Göründüyü kimi, müasir mövzulu mətnlərdə milli xarakterlərin sürətli deformasiya prosesi müşahidə olunur. 1990-cı illər nəsrinin əsas predmetləri “insan və onun daxili dünyası” və “insana qayıdış” problemləridir. Bu konsepsiya 1960–1980-ci illər nəsr yaradıcılığının da əsas mövzularından biri olmuşdur. 1960-cı illərdən etibarən Azərbaycanda milli-mənəvi oyanış tendensiyası güclənmişdi.

Qeyd edək ki, XXI əsrin əvvəlləri ədəbiyyatda “kosmopolitizm və milli düşüncə tərzinin qarşıdurması” mərhələsi kimi xarakterizə olunur.

“Yeni axtarışlar mərhələsi” konsepsiyası, əslində, yeni insan modelinin formalaşması və bu modelin təmsalında dünyaya yeni baxışdır. Bu mərhələdə əsas məqsəd yeni insan psixologiyasının dərinliklərinə enmək, onun ruh halını, düşüncələrini və həyatla bağlı baxışlarını təhlil etməkdir. Ənənədən süzülüb gələn qəbul olunmuş çərçivə və tələblərə fərqli, modern baxış formalaşdırmaq – məhz bu xüsusiyyətlər müasir insan obrazının əsas məğzini təşkil edir.

Deməli, müstəqillik dövründə milli xarakterin tənəzzülü nəticəsində yaranan modern insan obrazı, ailə, məişət və sosial problemlər məngənəsində boğulan müasir düşüncəli insanlardır. Bu tip insanların təsvirinə həsr edilmiş əsərlərdə milli xarakterin dəyişməsi, milli cizgilərdən uzaqlaşma, adət-ənənələrə və mənəvi dəyərlərə biganəlik açıq şəkildə müşahidə edilməkdədir.

Beləliklə, milli xarakterin tənəzzülündən sonra “Yeni axtarışlar mərhələsi” konsepsiyasının yaratdığı modern insan sosial problemlərin qurbanına çevrilmiş, dünyaya uyğunlaşmağa çalışan xarakterlər qalereyasını formalaşdırmışdır. Bu dövrdə həddindən artıq modernləşməyə meyilli insan tipləri yaradılmış, onların milli düşüncə tərzindən və milli özünüdərk hissindən uzaq olduqları üzə çıxmışdır. Nəticədə, qloballaşan dünyanın modernist insan xarakterləri 2000–2015-ci illərdə geniş yayılmışdır. “Yeni axtarışlar mərhələsi”nin doğurduğu “dünya insanı” və “qlobal insan” modelləri milli cizgilərdən uzaq fərdlər idi.

Nəticə

Beləliklə, cəmiyyətin inkişafı prosesində sosial problemlərin insan psixologiyasına və xarakterinə göstərdiyi mənfi təsirlər milli xarakterin formalaşmasına da əks təsir göstərmişdir. Ailədaxili ziddiyyətlər də bu problemlərin yaranma səbəblərindən biri kimi çıxış edirdi. Sosial problemlərdən qaynaqlanan şəxsiyyətsizləşmə, özünə inamsızlıq, intihara meyil, xarakterlərin cılızlaşması, maddi və mənəvi dəyərlər arasındakı uçurum milli identikliyə təsir edən əsas amillərdəndir. Kənd və şəhər həyatı mövzusu, təhsilsizlik problemi, stereotiplərin yaratdığı konfliktlər sosial, mənəvi və psixoloji hadisələr kontekstində xarakter və davranışlara birbaşa təsir göstərirdi.

Ədəbiyyat

1. Cəlil, M., Xəlilov, P. (2005). *Ədəbiyyatşünaslığın əsasları*. “Çaşıoğlu”.
2. Əlimirzəyev, X. (2008). *Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları*.
3. Əliyev, R. (2008). *Ədəbiyyat nəzəriyyəsi*.
4. Əliyev, M. (2000). *Ədəbiyyat nəzəriyyəsinin əsasları*.
5. Mustafayev, M. (2021). *Ədəbiyyat nəzəriyyəsi*.
6. *Multikulturalizmə giriş*. (2019).
7. Salamoğlu, T. (2021). *XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatının aktual problemləri*.
8. Şəmsizadə, N. (2012). *Ədəbiyyat nəzəriyyəsi*.
9. Şəfizadə, S. (2022). *Müasir Azərbaycan və Türkiyə hekayələrində milli xarakter problemi* (1995–2015-ci il). Dissertasiya işi.
10. Yusifoğlu, R. (2001). *Ədəbiyyatşünaslığın əsasları*.